

УДК 371

ББК 74.2(2Рос. Бур)

С573

С. Ц. Содномов
Россия, Улан-Удэ
Д. Д. Санжина
Россия, Улан-Удэ

**РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
ЛЕКСИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ РОДНОГО (БУРЯТСКОГО)
ФОЛЬКЛОРА**

В статье рассматриваются изобразительно-выразительные средства малых жанров бурятского фольклора и особенности формирования коммуникативных умений учащихся начальных классов в процессе чтения и анализа произведений устного народного творчества.

Ключевые слова: младший школьник, устное народное творчество, мышление, восприятие, речь, устная речь, развитие речи, значение слова, лексические единицы, умение, коммуникативные умения.

S. Ts. Sodnomov
Ulan-Ude, Russia
D. D. Sanzhina
Ulan-Ude, Russia

THE DEVELOPMENT OF SPEECH OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN BY MEANS OF THE NATIVE LEXICAL (BURYAT) FOLKLORE

The article deals with descriptive and expressive means of small Buryat folklore genres and features of formation of communicative abilities of primary school pupils in the course of reading and analysis of folklore works.

Key words: junior schoolchildren, folklore, thinking, perception, speech, oral speech, speech development, the meaning of a word, lexical units, ability, communication skills.

С. Ц. Содномов
Росси, Улаан-Үдэ
Д. Д. Санжина
Росси, Улаан-Үдэ

ЭХИН ЁУРГУУЛИИН ЁУРАГШАДАЙ АМАН ХЭЛЭЛГЭ ХҮГЖӨӨЛГЭДЭ БУРЯАД АМАН ЗОХЁОЛОЙ ЛЕКСИЧЕСКЭ АРГА- НУУДЫЕ ХЭРЭГЛЭЛГЭ

Ниитэлэл бага наһанай һурагшадай харилсаанай шадабари бүрилдүүлгын онсодо зорюулжа, тэдэнэй аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ буряад аман зохёолой лексическэ аргуудые хэрэглэлгын арга боломжонууд тайлбариллагдана.

Тулгалха үгэнүүд: бага наһанай һурагшад, арадай аман зохёол, хэлэлгэ, аман хэлэлгэ, хэлэлгэ хүгжөөлгэ, шадабари, харилсаанай шадабари, үгын удха.

Аман зохёол ямаршые яһатанай хүсэл эрмэлзэл, һанал бодол харуулдаг. Удхынгаа талаар үндэр хэмжээнэй аман зохёол зоной ажабайдал, түүхэ, ёһо заншал шэнжэлхэдэ сэгнэшэгүй үүргэтэй гэжэ мэдээжэ. Арадай аман зохёол шудалһан хүнэй сэдхэл зоригжуулха, баяжуулха дундаршагүй аршаанта булаг болоно.

Арадай аман зохёол дотор эрэлхэг зориг, арад зоной хэрэгэй түлөө тэмсэл, муу муухай юумэнтэй, дарлалга мүлжэлгэтэй эбсэшэгүй ябадал, хани нүхэсэлдэ үнэн сэхэ байлга, нютаг орондоо дурлалга зураглагдаһан байдаг. Эндэ арадуудай хэдэн зуун жэлнүүдэй ажабайдалай дүй дүршэл, һанал бодол, оршон тойронхи байдалда хандалга харуулагдадаг.

Арадай аман зохёолой бүхы шэнжэнүүд бага наһанай һурагшадай һургалга болон хүмүүжүүлгэдэ тон ехэ нүлөө оруулна. Арадай аман зохёолнууд бага наһанай һурагшадые идейнэ политическэ, эстетическэ болон оюун ухаанай та-

лаар хүмүүжүүлхээ гадна, «хурагшадай аман болон бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ айхабтар ехэ үүргэтэй юм» [Хамаганов В.Ж., 1988. н. 32]. Арадай аман зохёол аман хэлэлгэ хүгжөөхэ олон арга боломжонуудтай.

Нэгэдэхээр, аман зохёол хадаа бэшэмэл зохёолой үгы байхада бии болоһон юм. Эртэ урда сагнаа хойшо аман үгөөр дамжуулагдажа, манай үе хүрэтэр онтохонууд, онһон, хошоо үгэнүүд, таабаринууд уран найруулгынгаа, үгэ хэлэнэйнгээ талаар саг үргэлжэ мүлигдэжэ, хайжаруулагдажа, тодо һонор, уран хурса болоһон байна. Тиимэхээ арадай аман зохёол аман хэлэлгэтэй аргагүй нягта холбоотой.

Хоёрдохээр, сээжэ зохёол аман хэлэндэ хэрэглэгдэдэг юрын, ойлгосотой үгэнүүдээр, элдэб аргуудай ашаар дамжуулагдадаг байгаа.

Арадай аман зохёолые баяр ёһололнуудай, наада зугаануудай үедэ жэшээнэ, хурим түрэдэ, түүдэбшын дэргэдэ хэлсэдэг байһан юм. Үльгэр, онтохо түүрээгшэд, наада зугаа эмхидхэгшэд ойлгосотой, юрын аад, уран хурса үгэнүүдээр хөөрөөгөө гоёохые оролдон, хуряангы, зохид түхэлтэй аад, образно, хүнэй һонирхоһоор болгохо гэжэ эрмэлзэдэг һэн.

Гурбадахьяар, арадай аман зохёолой хэлэн уран аргуудаар тон баян. Энэ талыень үндэрөөр сэгнэхэ зуураа, С. С. Бардаханова иигэжэ бэшэнэ: «Уран арга хэрэгсэлнүүд онсо маягтай образ байгуулгада нүлөөлнэ, хөөрөөе согтой, тодо, образно болгоно» [Бардаханова С. С. 1988, н. 92]. Уран арга боломжонудые үльгэр түүрээгшэд шэлэн абадаг, мүн эдэнэ сагай ошохо бүри мүлигдэдэг. Арадай аман зохёолтой танилсуулхадаа онтохонуудһаа эхилдэг. Юундэб гэбэл, «буряад онтохонууд эгээл дэлгэрэнгы, арад зоной дуратай аман зохёолой янза болоно. Онтохонууд дотор элдэб янзын нюурнуудай ушаралта ябадалнууд тухай зураглан, эли тодоор хөөрэгдэдэг. Эдэнэ юрын хүнүүдшье, элдэб ангуудшье, мүн юрэ буса амитадшье байжа болохо» [Баранникова Е. В., 1963. н. 71]. Тиимэхээ аман зохёолой энэ янзатай хурагшад бүри бага наһанһаа танил байдаг. Тэдэ онтохонудые ехэ анхаралтайгаар шагнадаг, үзэдэг юм. Онтохонууд удхаараашье, түхэлөөрөөшье хүүгэдтэ тон дүтэ. Тиимэхээ онтохоной ганса удхань бага наһанай хурагшадай анхарал татана бэшэ, мүн лэ онтохоной хэлэни-

инь тэдээндэ тон ойлгосотой. Онтохонуудай найруулгада уранаар хэлэгдэһэн тодорхойлолгонууд, эпитедүүд ехэ һуури эзэлдэг. Эдэ аргууд онтохоной образ байгуулгада тон ехэ удха шанартай: харуулагдаһан юумэнэй тодорхой ша нар шэнжэнүүдые тэмдэглэдэг байна: «Улаан залаатай хара эрөөн тоншуул», «тэрэ шубуун аяр шара нарһан дээрэ һууна», «боод борогшо гүүнэй» г.м.

Онтохонууд дотор хэрэглэгдэһэн эпитедүүд юрэнхыдөө удхын талаар дүүрэн, тодорхой, үйлэдэгшэ нюурнуудай муу талануудые тодоор харуулан байдаг: «муу мэхэтэй үнэгэн», «гуриналһан шоно», «тэнэг, гэнэн, хомхой шоно», «мэхэтэйһээ мэхэтэй үнэгэн» г.м. Иимэ дабтагдаһан үгүүлбэринүүд үйлэдэгшэ нюурнуудай онсо шэнжэнүүдые элээр зураглана. Байгаалин гоё һайхан үзэгдэлнүүдые дамжуулхын тула эпитедүүд мүн лэ хэрэглэгдэдэг: «шара набшын үедэ», «хүхэрмэ һайхан ой» г.м.

Буряад онтохонуудта метафорууд үргэнөөр ушарна: «ой модон ногоон торгон пулаадаа хэдэрбэ», «хүдөө тала хүхэ ногоон тэрлигээ нэмэрбэ».

Элдэб үзэгдэлнүүд, үйлэнүүд, гиперболэнүүдые хэрэглэһэн зураглалганууд онтохонууд дотор олоор дайралдадаг: «хахара удара татажа», «шэрэмэй ханхинатар» г.м.

Эдэ уран аргуудһаа гадна онтохонууд дотор онһон хошоо үгэнүүд ходо хэрэглэгдэдэг: «Мууһаа муу, модонһоо хөө», «Үлтиртэрөө шүлэгүй, үбгэртэрөө ухаагүй», «Бүтүүе мэдэдэг, бүхэлиие таадаг» г.м.

Буряад онтохонуудай хэлые эхир үгэнүүд мүн лэ хурса болгодогынь мэдээжэ «энеэдэ наада», «үе наһан», «адуу мал», «эдеэ хоол», «хомхой хобдог» г.м.

Анха түрүүн үхибүүдые онтохонтой танилсуулхадаа, аман үгэ хүгжөөлгын хэдэн зүйлнүүдтэ багша хандана: багшын жэшээтэ уншалга, хүшэр үгэнүүдые ойлгуулга, түсэб табилга, хөөрэлдөөн г.м. Шэнэ онтохо үзэжэ эхилхэдээ, удхыень текстдэнь дүтөөр, уран гоёор багша хөөрөжэ үгэхэ болоно. Тиихэдээ үльгэршэдэй онтохо хөөрэдэг заншал, түхэл даган, тодоор, уранаар, хэрэгтэй газартань зогсолто хэжэ, хоолойгоо шанга, һула, бүдүүн, нарин болгожо байгаад хөөрэхэ юм. Багшын хөөрөөн үхибүүдтэ жэшээ болохо ёһотой. Тиихэдэ

хурагшад онтохон соо болоһон үйлэ хэрэгүүдые нюдэндөө хаража байһан мэтээр тодоор хадуужа абаха болоно. Үхибүүд хэр зэргэ зохёолой удха ойлгожо абааб гэжэ элирүүлхын тула, хөөрэлдөөн үнгэргэгдэдэг. Хэр зэргэ онтохоной удха хадуугдааб гэжэ элирүүлхэ, тэрэниие хөөрэжэ үгэлгэдэ бэлдэхэ гэшэ багша болон хурагшадай хөөрэлдөөнэй гол шухала зорилгонууд болоно. Хөөрэлдэжэ байхадаа, хурагшадай харюунуудта, тэдэнэй хэлэлгын удха ба түхэлдэ онсо анхарал хандуулха шухала.

Багша мүн лэ хурагшадай хэлэлгэ баяжуулха, шэнэ үгэнүүдые олоор тайлбарилжа, хурагшадта тэдэниие ойлгуулха талаар ехэ хүдэлмэри ябуулха ёһотой. Хөөрөөнэй үедэ шэнэ үгэнүүдэй удха хурагшадта ябууд тайлбарилжа үгөөһаа, бүришые таарамжатай байдаг. Онтохон соо хэрэглэгдэһэн үгэнүүд (хаан, хаанай төөдэй, тагнуул, бугшаа, хаанай элшэ, хүрэнгэ һэбэлхэ, даахи, ордон, татуулга г.м.) зохёол соохи үе саг тухай мэдээнүүдые хурагшадта үгэхэ, тэдэнэй мэдэсэ үргэдхэхэ ёһотой.

Онтохо уншаха ба тэрэниие зүбшэн хэлсэхэ хэшээлнүүдтэ багша аман хэлэлгэ хүгжөөлгын бусад зүйлнүүдые хэрэглэхэ зэргэтэй. Онтохон соохи онсо тэмдэглэмээр зүйлнүүдтэ багша хурагшадай анхарал хандуулха болоно. Иимэ хэшээлнүүд хүүгэдэй уншаха шадабари үргэдхэхэ зорилготой. хурагшадай уран хэлэлгэ хүгжөөхэ хэрэг энээнһээ дулдыдана бшуу. Багша жэшээтэ уран уншалгаараа, хэлэлгээрээ уншалгын жэшээ харуулна. Уран уншалгын амжалта, хадаа, хурагшадай зохёолой удха хайнаар хадуун абалга болоно.

Онтохоной удха хайнаар ойлгоходоо, хурагша мэдэсээ гүнзэгырүүлнэ. Гол геройнуудай ябадал, үйлэ хэрэгүүдтэ һанамжа хэлэжэ шадаха, хайн мууе ойлгохо аргатай. Тиимэһээ багша хурагшадые уншаһан зохёолоо уудалан шэнжэлхэ дүршэлтэй болгохые оролдоно.

Онтохоной удхын шэнжэлэл хэхэдээ, багша хурагшадай аман хэлэлгые хүгжөөлгэдэ гол анхаралаа хандуулха. хурагшадай бодол хүгжөөлгэдэ туһалха болоно. Онтохон соо хэлэгдэһэн үйлэ хэрэгүүдые, тэдэнэй ушар шалтагаануудые хурагшад эли тодоор ухаалдилан ойлгоно. Жэшээн, хаан юундэ ехээр уурлажа, Гурбалдайн гурбан сэсэнниие тэхэрюулжэ асарааб? (4 класс.) Юундэ шоно

өөр тухайгаа «үлтиртэрөө шүлэггүй, үбгэртэрөө ухаагүй» гэжэ намһаа удхатай гэжэ хэлэнэб? (3класс).

Хүнэй, амитадай ажабайдал дээрэ үндэхэлжэ, уран үгөөр тааруулжа зохёогдоод, зоной дунда дэлгэрһэн аман зохёолнуудые онтохонууд гэдэг. Онтохонуудай онсо илгаануудые, тэдээн соо үгтэхэн шэдитэ зүйлнүүдые ойлгохо, энэмнэй эртэ урда сагһаа дамжан ерэхэн домогууд гээшэ гэхэн мэдэсэ багша һурагшадта ойлгуулхые оролдоно. Тиихэдээ һурагшадай ядалдахагүйн тула, онтохоной удхаһаа уламжалан, тэрэнэй уран найруулга, баян хэлэн тухай багша тодорхойлно.

Һурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөхэ талаар тусхай упражненинүүдые дүүргүүлхэ шухала. Тиихэдээ онтохоной онсо шэнжэнүүдые хараадаа абажа, уранаар уншуулха, удхыень хөөрүүлхэ. Эдэ эрилтэнүүд аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэхэн нүлөө үзүүлнэ.

Дүрбэдэхи класста һурагшадай үзэдэг «Гурбалдайн гурбан сэсэн», гурбадахи класста үзэдэг «Тэнэг шоно» гэхэн онтохонуудай хэлэ хаража үзэхэдэ, тобшо, тодо мэдүүлэлнүүдһээ бүридэнэ. Эдэ онтохонуудай хэлэн уран гэжэ хэлэхээр бэшэ. Гэбэшье үйлэнүүдээр олон, харуулһан, хөөрэхэн зүйлнүүдынь баян. Эдэ онтохонуудые уран, хоолойгоо нарин, бүдүүн болгожо байгаад, аялгатайгаар уншаха шухала.

Хүүгэдые зүбөөр уншуулха, хөөрүүлхэ талаар олон бэрхэшээлнүүд ушардаг байна. Ярянай хэлэнэй гурым, аман хэлэнэй онсо шэнжэнүүдые хараадаа абангүй, онтохо уншахада, ойлгохонь ехэ хүндэ. Арадай аман зохёол шэнжэлэгшэд уран найруулгын талаар онтохоной онсо шэнжэнүүд тухай хэлэхэдээ, онтохо уншаха тусхай гурымнуудые баримталха гэжэ тэмдэглэхэн байдаг. Тиимэхээ энэ онсо шэнжэдэ тон ехэ анхарал хандуулжа, һурагшадай хөөрэхэ шадабари хүгжөөхэ хэрэгтэй.

Аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ хайн нүлөө үзүүлдэг талануудай нэгэн уран уншалга болоно. Онтохоной уран хэлэн үхибүүдэй һонирхол, анхарал татадаг. Тиимэхээ хүүгэдые уранаар уншаха шадабариды хургаха. Ярянай хэлэнэй юрын дүримүүдые сахяагүй гү, али тэрэнэй удха шанар сэгнэжэ шадаагүй

дээрэхээ, онтохо уранаар уншаха шадабари бүрилдүүлхэ хүдэлмэри урагшагүйдэдэг, энэ талаар онсо шэнжэнүүдхэнь хадууралга дайралдадаг. Энээндэ гол анхарал хандуулаагүй хаа, хурагшад арадай хэлэнэнь уран зохёолой һ онирхолто удха, баялигай эгээл хайхан шэнжэнүүдые, уран үгүүлбэри, үхибүүдэй хэлэнэй хүгжэлтэдэ нүлөөлхы хүсэ ойлгохогүй гэхэдэ алдуу болохогүй.

Онтохонуудые гансал уншаад, хөөрөөд дүүргэжэ болохогүй. Үгэнүүдэй удхые хайса тайлбарилан ойлгуулха, тэдэнэй хэрэглэлгы бусад үгэнүүдтээ яжа харилсан ые заажа үгэхэ, үгын ханда байһ ан буряад үгын баялигы бэри хайнаар олоор мэдэдэг болохо, онтохонуудай зарим хэһэгүүдые сээжэлдэхэ, тэрэнээ уранаар уншаха, конкурснуудые, викторинэнүүдые үнгэргэхэ. Мүн бэшэшье олон зүйлээ хэлэлгэ хүгжөөлгын ажал эмхидхэжэ болохо. Эдэ бүгэдэдэ багша гол анхаралаа табиha зэргэтэй.

Үгүүлбэри болон хоолойгоо шанга, хула болгон уншалгада үхибүүдые хургахадаа, миндаһан дээрэхи буулгабаринууд хэрэгтэй болодог.

Эхин шатын хургуулин хурагшад арадай аман зохёолой үшөө хоёр янзатай гү, али оньһон үгэнүүд болон таабаринуудтай танилсуулха байна. Эдэ янзанууд хурагшадай аман хэлэнэй баяжахада мүн лэ ехэ туһатай.

Арадай оюун бэлиг, гүн ухаа, хурса мэргэн хэлэ, ажабайдалай дүй дүршэл тодоор харуулһан аман зохёолнуудай нэгэниинь оньһон үгэнүүд болоно. Оньһон үгэнүүдэй тематика тон үргэн. Бодото байдалай элдэб талануудые харуулһан байдаг. «Тэдэнэй үндэһэн болоһон бодото байдалтай холбоотой зүйлнүүдэй олон, һонин байлганаа оньһон болон хошоо үгэнүүдэй тематическа баялиг дулдыдана» – гээд С. С.Бардаханова бэшэһэн юм. [Бардаханова С. С. 1988, н. 76]. Мүн лэ Н. О. Шаракшинова иигэжэ бэшэһэн байдаг: «Оньһон болон хошоо үгэнүүд соо буряад арадай ажабайдалай бүхы дүршэл харуулагданхай. Ажалша арадай дүршэл хэр зэргэ баян бэ, оньһон болон хошоо үгэнүүдэйшье удха тэрэ зэргэ һонин, үргэн, баян байдаг». [Шаракшинова Н. О., 1981. – н. 11]. Үнэхөөрөөшье, оньһон үгэнүүд соо харуулагдаагүй юумэн гэжэ үгы. Хүнэй ажабайдал, ухаан, бодол, найдал, тэрэнэй түрэлхидтөө, хүршэнэртөө үгэһэн сэгнэлтэнүүд, ёһо, заншал, бэе махабадай элүүр, энхэ

байлга, абари, зан, хэһэн хэрэгүүдэйнь шалтагаан болон хойшолонгууд ө эдэ бүгэдэ оньһон үгын үндэһэн боложо үгэнэ.

Буряад оньһон үгэнүүдэй уран һайханай онсо илгаануудта тогтожо хэлэхэ дуран хүрэнэ. Юундэб гэхэдэ тэдэ онсо илгаануудын хүүгэдэй аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэ удха шанартай юм. «Уран һайхан аргануудайнгаа, баялигайнгаа талаар буряад оньһон үгэнүүд элдэб янзын найруулгатай тон баян байдаг» [Бардаханова С. С. 1988, н. 85]. Оньһон үгэнүүдэй онсо илгаанууд гэбэл, тэдэнэй тон богони, тобшо, тодо, үнэн, хэлэгдэжэ байһан юумэндээ тааруу байдаг ушар болоно гээшэ. Жэшэнь, хоһон үгөөр хоол хэхэгүйш, үлүү хараад, булуу химэлбэ г.м. Богони үгүүлбэритэй оньһон үгэнүүдһээ гадна, буряадууд хоер мүрһөө бүридэһэн оньһон үгэнүүдые олоор хэрэглэдэг байна. «Хоёр мүртэй оньһон үгэнүүд ехэнхидээ хоорондоо зэргэсүүлэгдэһэн, тон богони, тааруу, нугалбариин талаар эмхитэй мүрнүүдһээ бүридэдэг» [Содномов С. Ц. 2005. – н. 88].

Хоёр мүртэй оньһон үгэнүүдэй бүридэл боложо зэргэсүүлэл хэрэглэгдэдэг:

«Утаанай гараһан газарта гал байха,

Уладай байһан газарта ажал байха».

«Һайн хүн нэгэ үгэтэй,

Һайн морин нэгэ ябадалтай» г.м.

Оньһон үгэнүүд соо шадамараар, тааруугаар хэрэглэгдэһэн антитезенүүд, элдэб зүрилдөө (антонимууд) харуулһ ан байдаг. Антитезенүүдэй хүсөөр һайн муу хоер зэргэсүүлэгдэдэг. Тиин, оньһон үгэнүүдэй удха, тэрээн соо хэлэгдэһэн бодол үнэншэмэ боложо, шагнагшадай ухаанда ехэ нүлөө үзүүлдэг:

«Ажалша хүн яарадаг,

Залхуу хүн даарадаг».

«Һайн хүн һарьдаг шэнги,

Муу хүн модон шэнги».

Эхин абяануудай, үенүүдэй адли байлгада үндэһэлэгдэһэн толгой холболго (аллитераци) буряад оньһон үгэнүүд соо уран һайханай талаар өөрсэ үүргэ дүүргэнэ. Толгой холболго ураар уншалгада, хадуун абалгада нүлөөлнэ.

«Хуурай модон хүнгэн,
Худал үгэ хуурмаг»
«Биб гэхэн гансаараа,
Бидэ гэхэн олоороо».

Энэ толгой холболго һүүл холболготой (рифмэтэй) тааралдана. Буряд оньһон үгэнүүдтэ хэрэглэгдэдэг һүүл холболго (рифмэ) болон толгой холболго-нууд (аллитераци) шүлэгэй нугалбари (ритм), аялга (интонаци) байгуулжа, арадай сэсэн үгэнүүдые хурса болгоно, сэдхэлдэ нүлөөлхы хүсыень дээшэлүүлнэ.

Буряд сэсэн үгэнүүдтэ хэрэглэгдэдэг зураглалай аргуудай дунда (эпитет) тодорхойлолнууд тусхай һуури эзэлнэ.

Хабтагар түлээн гал гутааха,
Харуу эхэнэр гэр гутааха.

Гадна буряд оньһон үгэнүүдэй гол бодолынь зураглалай, үльгэрлэлгын (метафорическа) аргаар гаргагдаһан байдаг. Бүхыдөө үльгэрлэлгын зураглал харуулһан оньһон үгэнүүд уран, хурса, һурагшадай бодомжолгонуудта, зохоохы бодолдонь ехэ нүлөө үзүүлхэ аргатай.

Буряд оньһон үгэнүүд соо метафоруудһаа гадна метониминүүд дайралдадаг.

«Бусалһанһаа ама хүрэ,
Бууралһаа үгэ дуула».
«Гарыень ганзагада хүргэбэ,
Хүлыень дүрөөдэ хүргэбэ».

Эдэ оньһон үгэнүүд уран аргын, мүн лексическэ талаараа буряд хэлэнэй буурашагүй баялигта бүримүһэн үндэһэлэнхэй гэжэ тобшолмоор. Арадай хэлэнэй тодорхой удха, гуримай эмхи, тэрэнэй уран байгуулгын оншотой талануудынь, яряанай хэлэлгын юрын, ойлгосотой шэнжэнүүдынь оньһон үгэнүүдтэ сэхэ хабаатай. Үсөөхэн үгөөр гүнзэги удхатай бодолнуудые дамжуулга, арадай дүршэл, ажаглалтануудые, мэргэн бодолнуудые тодоор, тобшоор хэлэлгэ оньһон үгэнүүдэй гол шэнжэнь болоно. «Оньһон болон хошоо үгэнүүд буряадуудай шүлэглэмэл аман зохоолнуудай дэлгэрэнгы янзануудай

нэгэн, мүн хэлэнэй баялигуудай сэгнэшэгүй хубинь болоно. Удхаараа дүүрэн, байгуулгын талаһаа тааруу эдэ мэргэн үгэнүүд ажабайдал тухай хүнүүдэй элдэб ажаглалтануудые, бодото байдалай элдэб үзэгдэлнүүд болон зүйлнүүд тухай сэдхэлэй сэгнэлтэнүүдые, туһатай хургаалнуудые, зүбшэлнүүдые, бодомжолго болон тобшололнуудые дамжуулдаг», – гэжэ С. С.Бардаханова тэмдэглэнэ [Бардаханова С. С. 1988, н. 54].

Онтохонууд арадай хэлэнэй уран үгүүлбэри болон удха дамжуулгын талаар хурагшадай аман хэлэлгэдэ ехэ нүлөө үзүүлдэг, тиимэһээ оньһон болон хошоо үгэнүүд хайн шанартай аман хэлэлгэ бүрилдүүлхэ аргатай. Арадай онтохонууд дотор хайн юумые дэмжэхэ, хүсэхэ, муу юумые дараха, хэһээхэ гэхэн бодол харуулхын, уншагшадта энэ бодол түрүүлхын тула, хөөрэхэн бүхэли зураглалнууд үгтэдэг, харин оньһон үгэнүүд соо энэл мэдэрэл, хүсэлнүүд ажабайдалай элдэб үйлэнүүд тухай зүб тобшолол хэхын тула нэгэл мэдүүлэл хэрэглэгдэнэ. Энээн тухай С. С.Бардахановагай «Буряад аман зохеолой бага янзанууд» гэхэн ном соогоо бэшэхэ эниинь: «Яряанай хэлэлгэдэ хүнүүд тодорхой бодол үсөөн үгөөр, үнэншэмөөр, тодоор дамжуулхын тула өөрынгөө сэсэн үгэнүүдые арадай мэргэн үгэнүүдээр батадхан оньһон үгэнүүдые эдэбхитэйгээр хэрэглэдэг гээшэ» [Бардаханова С. С. 1988, н. 28]. Оньһон үгэнүүд тобшоор хэлэгдэдэг аад, аргагүй гүнзэгы бодол харуулхан байдаг. Жэшээлхэдэ, «Тэнэг шоно» гэхэн онтохой гол бодол «Үлтиртэрөө шүлэгүй, үбгэртэрөө ухаагүй» гү, али «һахалын ута, һанааниинь богони» гэхэ мэтэ оньһон үгэнүүдээр дамжуулжа болохо. Тиимэһээ оньһон үгэнүүдые үзэхэдөө, хурагшадта тэдэнэй ганса удха ойлгуулха бэшэ, мүн энэ мэргэн үгэнүүдые хэлэлгэдэнь хэрэглэхэ шадабари олгохо шухала. Оньһон үгэнүүдэй жэшээ дээрэ хүүгэд уран гоёор, тобшоор, тодоор хэлэжэ һурана.

Оньһон үгэнүүд шэнги тобшоор, тодоор байгуулагдаһан шүлэглэмэл уран үгүүлгэбэритэй аман зохеолой үшөө нэгэ жанрынь таабаринууд болоно. Таабаринууд мүн лэ баһа өөрын онсо шэнжэтэй юм. Таабаринууд хүнэй бодолые мэргэн, тодо, һонор болгодог. Ажабайдалда, оршон тойрон байһан байгаалида үзэгдэдэг элдэб янзын юумэнүүдые, үйлэ болон хэрэгүүдые онсо шэнжээрнь,

түхэл болон маягаарнь, дуугаарнь, абяагаарнь таалгажа һургаха, тиихэдэ һурагшад таабари таахын тула, бүхы оршон тойронхи юумэнүүдые, боложо байһан үйлэ болон хэрэгүүдые хёрхоор адаглажа, ухаандаа һайнаар хадуужа абаха дадалтай болоно. / урагшадай аман хэлэлгын хүгжэлтэдэ таабаринууд соо хэрэглэгдэһэн уран аргууд аргагүй ехэ нүлөө үзүүлнэ.

Буряад арадай таабаринуудай уран гоёор, тодо хурсаар найруулагдаһан байһые эрдэмтэ Ц. Б. Будаев тэмдэглэнэ: «Ехэ тааруугаар, зохидоор юумые гү, али зураглан харуулһ ан зүйлнүүд таабаринууд соо хэрэглэгдэнэ. Ушар иимэһээ, таабаринууд ехэ уян найруулгатай, гүнзэгы удхатай, хүнгэхэн хэлбэритэй болоно, тиин тэдэниие хадуужа абахада бэлэн байдаг» [Будаев Ц-Д. Б. 1988, н. 45]. Тиимэ һэн тула таабаринууд баһа уншалгын ба хэлэлгын өөрсэ шэнжэнүүдтэй юм. Зониие һонирхуулһан гайхуулһан юумэнүүд ба үзэгдэлнүүд таабаринууд соо мэргэн зэргэсүүлгэнүүдэй, уран үгэнүүдэй аргаар харуулагдахадаа, шүлэглэмэл түхэлтэй болодог. Нэгэ юумэнэй, үзэгдэлэй шанар болон онсо шэнжэнүүдын уншагша гү, али шагнагшаһаа нюуса аргаар хэлэгдэдэг. «Ехэнхидээ таабаринууд юумые гү, али үзэгдэлые газар талаһаань зураглажа харуулһан байдаг» [Содномов С. Ц., 2005, н. 78].

Жэшээнэ: «Бага нуур соо бадма сээсэг», «Хадын хажууда жалжагы гутал», «Хүбэн сагаан хүнжэл хүдөө талые хушаба». Боложо байһан үзэгдэл гү, али юумэн тухай уншагшадта сэхэ дуулгагданагүй. Хэлэлгэ баяжуулха, тэрэниие уян нугархай, тодо хурса болгохын тула, оньһон үгэнүүдэй хэрэглэгдэдэг һаа, таабаринууд тад ондоо онсо шэнжэнүүдтэй юм. Уран һайханай, шанар шэнжэнүүдэй талаар таабаринууд буряад аман зохёолой бусад янзануудтай, тодорхойлбол, оньһон болон хошоо үгэнүүдтэй нягта холбоотой. Тиигэбэшье гансал таабаринууд соо дайралдадаг шанар гэжэ байдаггүй. Нэн түрүүн эндэ таабариин хоёр өөрсэ хубиһаа бүридэдэг тухай хэлэхэ шухала. Таабаринууд хадаа бэе бээтээ нягта холбоотой хоёр талань юуб гэхэдэ, нэгэдэхээр, тааха зүйлын гү, али бодото байдалда байһ ан юумэн, үйлэ, байдал, хэрэгсэл г.м., хоёрдохоор, таалгаха зүйлын гү, али тэрэниие нюуса шүлэглэмэл найруулгаар зураглаһ ан зохёол болоно. Хүнэй үдэр бүрийн һуудал болон байдалдаа, ажал

болон хэрэгтээ, гэрэйнгээ ажалда хэрэглэдэг тодорхой эд хэрэгсэлнүүд хадаа таабариин гол зүйл болодог байна. Таагдаха зүйлнүүдэй түхэлөөр, шанар шэнжэнүүдээр илган, шүлэглэмэл, элдэб аргуудыг хэрэглэжэ зохёогдох он баян системэтэй байгуулга таалгаха зүйлын болон. Буряад таабаринуудай баян жасада элдэб янзаар зохёогдохон хөөрэмэл (прозаическа) ба шүлэглэмэл текстнүүд дайралдана. Тэдэнэй зариманиинь нэгэ гү, али хоёр, нүгөө зариманиинь хэдэн мэдүүлэлхээ бүридэнэ. Мүн тодо удхатай, хоёр гурбан үгэхөө бүридэн таабаринууд олон бии.

Гутаар гурбан аматай. (Үмдэн).

Талада табхансаг. (Худаг).

Олон юрэнхы гэшүүдтэй, элдэб элирхэйлэгшэ, ушарлагша, тододхоон үгэнүүдтэй дэлгэрэнгы мэдүүлэлнүүдхээ бүридэн таабаринууд үсөөн бэшэ.

Арьяа улаан нарһан дээрэ

Эрэ тахья донгодоо. (Гүсэ).

Аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ хоёр, гурбан, дүрбэн мүрһөө бүридэн таабаринууд ехэ нүлөөтэй.

Эрхын шэнээн бэетэй,

Эрэ хонгор дуутай. (Зүгы).

Хээр морин хэжэмтэй,

Хэжэм бүрээ монсогтой,

Монсог бүрээ сасагтай,

Сасаг бүрээ эдеэтэй. (Хуша, һамар).

Уран уншалгада һургалгада үргэнөөр дэлгэрэн уран

һайханай арга болохо толгой холболго (аллитераци) ехэ нүлөө үзүүлдэг.

Жэшээлхэдэ, толгой холбуулгын (аллитерациин) арга дүүрэн хэрэглэжэ зохёогдохон таабаринуудыг абажа харая:

Хадада хахархай хадуушха. (Шэхэн).

Шэнэ мүрэй эхинэй абьянуудай аллитераци:

А. Дээгүүр, дээгүүр дэлюурэн,

Дүрбэн галуун гангинаа,

Дүрбэн тээһэнь тэгүүлэн,

Дүтээ гоёор барина.

Б. Шүлэглэмэл нэгэ таабари дотор хэдэн толгой холболго байжа болохо: Тээ тэндэ тэхэнсэг

Тэрэ газар ялансаг,

Хаанай хүбүүн харансаг

Хара нохой дахансаг.

Тус таабари уншаха, тусгаар үгүүлбэри хэрэгтэй. Юундэб гэхэдэ дүрбэн мүрһөө бүридэһэн энэ таабариин нэгэдэхи, гурбадахи мүрнүүд толгой холболгын гуримаар байгуулагданхай: «тээ тэндэ тэхэнсэг», «хаанай хүбүүн харансаг».

Үшөө тиихэдэ эндэ толгой холбуулгын шүлэглэмэл мүрнүүдэй түгэсхэлэй абяанай аялгантай тааралдана. Энэ таабариин бүхы дүрбэн мүрнүүдэй һүүлэй үенүүд бултадаа рифмэтэй. Толгой холболго (аллитераци) нугалбари (рифмэ) хоёрой дайралдадаг жэшээнүүд үсөөн бэшэ. Хөөрөөнэй (монологическа) аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэхэн үүргэ дүүргэдэг зургаан, найман, арбан мүн дээшээшье мүрнүүдһээ бүридэһэн таабаринууд дайралдадаг байна.

Хүрьһэтэ дэлхэйн хойморто

Хүригшэ үнээн түрэбэ,

Хүхэ тугал асарба.

Хүхэ тугалынь гайхажа,

Арба, таба хонобольби.

Ханхай дэлхэйн хойморто

Хара үнээн түрэбэ,

Хара тугал асарба.

Хара тугалынь гайхажа,

Арба, таба хонобольби. (Түмэн таабаринууд)

Таабаринууд дүрбэ болон табан мүрнүүдтэй, бэе бэеэ дабтаһан хоёр бадагһаа бүридэдэг. Таалгаха зүйлэйнгээ шэнжэнүүдые далда удхатайгаар дамжуулхын түлөө, нэгэл бадаг хүрэхэ юм ааб даа. Теэд үгтэһ эн зүйлнүүдэйнгээ

(текст) дүүрэн шүлэглэмэл байхын түлөө, таабари зохогшод иимэ бадагуудыг, зэргэсүүлгэнүүдыг (параллелизмууд) хэрэглэнэ.

Нурагшадые үгүүлбэрийн (интонациин) талаар хургаха хэрэгтэ хоер гү, али гурбан муртэй аад, дабтагдаһан таабаринууд нүлөө үзүүлхэ аргатай.

Жэшээлхэдэ: Жигүүртэйхэн шубуухай

Жигүүр үгы зулзагатай,

Далитайхан шубуухай

Дали үгы зулзагатай.

Дали үгы зулзагыень

Улаандайхан гэжээбэ.

Алтан дэлхэйн хойморто

Алтан гадаһан ургаатай –

Алтан гадаһыень хэн хүбүүн нугалхаб?

Мүнхэ дэлхэйн хойморто

Мүнхэ гадаһан хадхаатай, –

Мүнхэ гадаһыень хэн хүбүүн нугалхаб? (таабаринууд)

Үгүүлбэрийн онсо шэнжэнүүдыг сахилгада, аялгын (интонациин) талаар зүбөөр уншуулжа нургалгада хоёрдохи таабаринь ехэ тааруу. Эндэ гурбалжан муртэй таабарин хуби бүхэнэй түрүүшын хоёр мурнууд баталһан, харин һүүлшын мурнууд асууһан маягтайгаар үгтэнхэй. Түрүүшын бадагта бүхы гурбан мурнуудыень «алтан» гэжэ тодорхойлолгоор (эпитедээр), хоёрдохи бадагта «мүнхэ» гэх эн элирхэйлэгшээр эхилнэ. Зорюута дабтагдаһан тодорхойлолгонууд (эпитедүүд) энэ таабариние уран болгоно. Буряад таабаринууд соо дабталганууд найруулгын талаар уран һайханай үүргэ дүүргэдэг.

Таабаринууд онһон үгэнүүдһээ тад ондоо үүргэтэй, хоер хүнэй хабаадалгаар бээлүүлэгдэдэг хэлэлгэ болоно. Нэгэ талаһаа, таабари тааруу маягаар, уран үгөөр хэлэгдэхэ, харин нүгөө талаһаань харюу олохо, тааха ёһотой. Энэниие шагнагшадай һонорто хэдэн дахин дабтахашье ушар гарадаг. Мүн метафорануудыг онсолон үгүүлхэ, шагнагшадай анхарал шэглүүлхэ шухала. Тиимэһээ

үгүүлбэрийн онсо шэнжэнүүдыень анхарха, удхыень ойлгохо, гол бодолыень дамжуулжа шадаха аргуудууд хурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ тон ехэ удха шанартай. Таабаринуудые хурагшадта зааха үедөө, имагтал эдэ асуудалнуудта гол анхарал хандуулагдаха ёһотой. Мүн тэдэнэй онсо шэнжэнүүдтэ үндэһэлжэ, тусхай шадабаринуудта хургаха болоно.

Библиографический список

1. *Баранникова Е. В.* Бурятская сатирическая сказка. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1963. 177 с.
2. *Бардаханова С. С.* Малые жанры бурятского фольклора. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1988. 205 с.
3. *Будаев Ц-Д. Б.* Пословица не мимо молвится. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1988. С. 154–192.
4. *Содномов С. Ц.* Развитие устной речи младших школьников: теория и практика. Улан-Удэ, 2005. 160 с.
5. *Хаммаганов В. Ж.* Аман зохёолнуудые 4–8 классуудта үзэлгэ. Улаан-Үдэ, 1988. 56 с.
6. *Шаракшинова Н. О.* Загадки. Иркутск: ИГУ, 1981. 67 с.

References

1. *Barannikova, Ye.V.* (1963). Buryat satirical fairytale. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1963. 177 p. (In Russian).
2. *Bardakhanov S.S.* (1988). Small Buryat folklore genres. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1988. 205 p. (In Russian).
3. *Budaev Ts.-D. B.* (1988). A proverb can always be used to the point. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1988. P. 154-192. (In Russian).
4. *Sodnomov S. Ts.* (2005). The Development of speech of younger schoolchildren: theory and practice. Ulan-Ude, 2005. 160 p. (In Russian).
5. *Khamaganov V. Zh.* (1988). Aman Theologie 4-8 classout salga. Ulan-Ude, 1988. 56 p. (In Russian).
6. *Sarakhinova N. O.* (1981). Puzzles. Irkutsk: ISU, 1981. 67 p. (In Russian).